

Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde “Çiçek ve Kızamık” üzerine- Gerileme Dönemi-II: *Kitābu't-Teysir fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr**

On “Smallpox and Measles” according to works of the Islamic world in the Middle Ages-Age of
Decline-II: *Kitāb al-Taysir fī al-Mudāvāt wa al-Tadbīr*

Ahmet Acidumanⁱ Çağatay Aşkitⁱⁱ

ⁱProf. Dr. Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ⁱⁱProf. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı AD., <https://orcid.org/0000-0001-6357-320X>

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada Orta Çağ'da İslam bilimi ve tıbbının “Gerileme Dönemi” olarak kabul edilen zaman diliminin en göze batan hekimlerinden birisi olan Ebū Mervān ‘Abdu’l-Melik b. Ebī’l-‘Alā b. Zuhr’un *Kitābu't-Teysir fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr* adlı ünlü eserinde çiçek ve kızamık üzerine yazılmış olan bölümün Türkçeye çevrilerek incelenmesi ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem: Bu çalışmada Ebū Mervān ‘Abdu’l-Melik b. Zuhr’un *Kitābu't-Teysir fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr* adlı eserinin 1983 yılında Dimaşk (Şam)’ta ve 1991 yılında Rabat’ta basılan Arapça nüshalarının yanında birisi Paravicinus tarafından çevrilmiş ve 1530 yılında Venedik’te basılmış olan Latince bir nüshası ile diğeri Capualı John tarafından Latinceye çevrilen ve Paris’te Bibliothèque interuniversitaire de santé’de bulunan yazma bir nüshası (MS 5119) incelenmiştir. Rabat’ta basılan Arapça metin temel alınarak Şam’da basılan Arapça metinle karşılaştırılmıştır. Çiçek ve kızamık ile ilgili bölüm Arapça metin temel alınarak ve Latince metinle karşılaştırılarak makalenin yazarları tarafından Türkçeye çevrilmiş, Arapça metinle Latince metin arasındaki farklılıklar dipnotlarda gösterilerek, yazının Bulgular bölümünde sunulmuş ve dönemin literatürü eşliğinde Tartışma bölümünde değerlendirilmiştir.

Bulgular: Çiçek ve kızamık ile ilgili bölümün eserin Arapça versiyonunda “el-cederī ve'l-ħaşbe”, Latince versiyonunda “De variolis et morbillis” başlığı altında yer aldığı görülmüştür. İbn Zuhr’un çiçek ve kızamık hakkında verdiği bilgiler dönemin yerleşik tıbbi paradigması humoral patoloji teorisiyle uyumludur.

Sonuç: İbn Zuhr’un çiçek ve kızamık hakkında, öncüllerinin eserlerinde yer alan bilgileri alıntılanmaktan ya da tekrarlamaktan daha çok kişisel deneyimlerini ve tedavi önerilerini ön plana çıkardığı ve sunduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Çiçek, Kızamık, İbn Zuhr, *Kitābu't-Teysir fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr*, Tıp tarihi

ABSTRACT

Objective: The aim of this study is to translate and analyze the chapter on smallpox and measles in the famous work *Kitāb al-Taysir fī al-Mudāvāt wa al-Tadbīr* by Abū Marwān ‘Abd al-Malik b. Abī al-‘Alā b. Zuhr (Avenzoar), one of the most prominent physicians of the period considered as the “Age of Decline” of Islamic science and medicine in the Middle Ages, and to contribute to the literature of history of Turkish medicine.

Materials and Methods: This study examines the Arabic copies of Abū Marwān ‘Abd al-Malik b. Abī al-‘Alā b. Zuhr’s (Avenzoar) *Kitāb al-Taysir fī al-Mudāvāt wa al-Tadbīr* published in Damascus in 1983 and in Rabat in 1991, as well as a Latin copy translated by Paravicinus and published in Venice in 1530, and a manuscript copy (MS 5119) translated into Latin by John of Capua and housed in the Bibliothèque interuniversitaire de santé in Paris. The Arabic text printed in Rabat is taken as a basis and compared with the Arabic text printed in Damascus. The chapter on smallpox and measles was translated into Turkish by the authors of the article based on the Arabic text and compared with the Latin texts. The differences between the Arabic text and the Latin texts are shown in footnotes and presented in the Results section of the article and analyzed in the Discussion section in the light of the literature of the period.

Results: It was observed that the chapter on smallpox and measles was titled “al-jadarī wa al-ħaşba” in the Arabic version of the work and “De variolis et morbillis” in the Latin version. İbn Zuhr’s account on smallpox and measles is in line with the humoral pathology theory, the established medical paradigm of the time.

Conclusion: İbn Zuhr seems to have emphasized and presented his personal experiences and treatment recommendations on smallpox and measles rather than quoting or repeating the information contained in the works of his predecessors.

Keywords: Smallpox, Measles, Avenzoar, *Kitāb al-Taysir fī al-Mudāvāt wa al-Tadbīr*, History of medicine

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2024;14(3):489-497

DOI: 10.31020/mutfd.1472254

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 22 Nisan 2024; Kabul Tarihi - Accepted: 08 Temmuz 2024

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr >

Giriş

Orta Çağ'da İslam dünyasının en önemli hekim ve filozoflarından birisi olan Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyya er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe* adlı “eseri dışında Orta Çağ'da İslam dünyasında kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin incelenerek, bu bölümlerin Türkçeye çevrilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla” planlanmış olan geniş çaplı araştırmanın¹ bu basamağında, Orta Çağ'da İslam bilimi ve tıbbının “Gerileme Dönemi” olarak kabul edilen zaman diliminin en göze batan hekimlerinden birisi olan Ebū Mervān ‘Abdu'l-Melik b. Eb’l-Alā b. Zuhr’un *Kitābu't-Teysir f’l-Mudāvāt ve’t-Tedbīr* adlı ünlü eserinde^{2,3} çiçek ve kızamık üzerine yazılmış olan bölümün Türkçeye çevrilerek incelenmesi ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

İspanya’ya göç etmiş olan ve Azar’ın⁴ “Zuhr Tıp Hanedanı” olarak tanımladığı hekim nesillerinin içinden çıktığı, Zuhr olarak bilinen Arap İyād kabilesinin ünlü bir ailesinin en tanınmış üyesi olan^{5,6} ve Batı dünyasında Abhomeron Avenzoar ya da Avenzoar olarak tanınan ve Endülüs’ün başkenti İşbiliye’de doğan^{5,7,8} Ebū Mervān ‘Abdu'l-Melik b. Eb’l-Alā b. Zuhr (1092–1162), on yaşındayken dönemlerinin seçkin hekimleri olan babası ve dedesinden tıp eğitimi almıştır.⁹ Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında hüküm süren bir Berberî hanedanı ve devleti olan Murabitların (1056–1147)¹⁰ hizmetinde hekimlik yapan, ‘Ali b. Yūsuf b. Tāşfin (s. 1106–1143) döneminde Merakeş’teki sarayda görev yaparken bilinmeyen bir nedenle hapsedilen İbn Zuhr,¹¹ yine Kuzey Afrika ve Endülüs’te hüküm süren bir başka Berberî hanedanı olan Muvahhidlerin (1130–1269)¹² Murabitları mağlup ederek hâkimiyetlerini Endülüs’e kadar genişletmesinden sonra, ‘Abdu'l-Mu’min’in (s. 1130–1163) kişisel doktoru ve veziri olmuş;^{5,6} hayatının geri kalanını Endülüs’te geçirerek, tıpkı atalarının yaptığı gibi, deneyim ve bilgilerini öğrencilerine ve ailesinin bir sonraki nesline, yani her ikisi de ünlü birer hekim olan kızı ve oğluna aktarmıştır.⁶ İbn Zuhr İşbiliye’de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.^{5,11}

Yazılarının Galenus’tan geniş ölçüde etkilendiği konusunda hemfikir olan bazı araştırmacılara göre İbn Zuhr, defalarca Galenus’a atıfta bulunmasına karşın, diğer Müslüman hekimlerden farklı olarak, kendi gözlemleriyle örtüşmeyen noktalarda da onu eleştirmekten çekinmemiştir.^{5,9,13,14} Tıp alanındaki gelişimin hastalığın dikkatli bir şekilde gözlemlenmesine ve dolayısıyla orijinal uygulama yöntemlerine bağlı olduğuna olan inancı nedeniyle İbn Zuhr’un tıp tarihinde istisnai bir yere sahip olduğu^{9,15} ve bu inancının da Sarton’ın⁵ da belirttiği gibi, onun Rāzī’den sonra İslam dünyasının en büyük klinisyenlerinden biri olmasına yol açtığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.

Dokuz eseri bilinen İbn Zuhr’un en tanınmış eseri *Kitābu't-Teysir f’l-Mudāvāt ve’t-Tedbīr* olup,^{5,6,8} bu eser Avrupa’da ilk olarak Arapça metinden yapılan anonim İbranice çeviriler aracılığıyla tanınmıştır.¹⁵ Eserin, her ikisinin de XIII. yüzyılın ikinci yarısında İbraniceden Latinceye çevrilmiş olduğu söylenen iki farklı Latince çevirisi bulunmakta olup, bunlardan birisi Capualı John tarafından yapılan ve daha iyi bir çeviri olduğu ileri sürülen basılmamış el yazması,⁴ diğeri ise Paravicus ya da Thorndike’in¹⁶ işaret ettiği gibi Magister Pathavinus tarafından, Magister Jacobus Hebraeus’un İbraniceden yaptığı kaba/vernaküler dil (Venedikçe) çevirisi temel alınarak 1281 yılında çevrilen ve farklı dönemlerde birkaç kez basılan çevirisidir.⁵

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmada Ebū Mervān ‘Abdu'l-Melik b. Zuhr’un *Kitābu't-Teysir f’l-Mudāvāt ve’t-Tedbīr* adlı eserinin editörlüğünü M. Ḥūrī’nin yaptığı, 1983 yılında Şam’da basılan Arapça bir nüshası¹⁷ ile editörlüğünü Muḥammed b. ‘Abdullah er-Rūdānī’nin yaptığı ve 1991 yılında Rabat’ta basılan Arapça nüshasının¹⁸ yanında birisi Paravicus tarafından çevrilmiş ve Hieronymus Surianus tarafından düzenlenerek 1530 yılında Venedik’te basılmış olan Latince bir nüshası¹⁹ ile diğeri Capualı John tarafından Latinceye çevrilen ve Paris’te Bibliothèque interuniversitaire de santé, MS 5119’da bulunan bir yazma nüshası²⁰ incelenmiştir. Çiçek ve kızamık ile ilgili bölümün eserin Arapça versiyonunda “el-cederī ve'l-ḥaṣbe/والجدري والحصبه”, Latince

versiyonunda “De variolis et morbillis” başlığı altında yer aldığı görülmüştür. Rabat'ta basılan Arapça metin temel alınarak Dımaşk (Şam)'ta basılan Arapça metinle karşılaştırılmış ve yazının ekinde sunulmuş, her iki metin arasındaki farklılıklar da dipnotlarda verilmiştir (**Ek-1**). İlgili bölüm Arapça aslı temel alınarak ve Latince metinlerle karşılaştırılarak makalenin yazarları tarafından Türkçeye çevrilmiş, Arapça metinle Latince metinler arasındaki farklılıklar dipnotlarda gösterilerek, yazının Bulgular bölümünde sunulmuş ve dönemin literatürü eşliğinde Tartışma bölümünde değerlendirilmiştir.

Bulgular

“Çiçek ve Kızamık

Çiçek ve kızamık ortaya çıkar ve neredeyse hiçbir insan o ikisinden kaçamaz. Bunun sebebi çocuğun kanında bulunan hoş olmayan kötü kandır, yani annesinin karnından beslendiği adet kanıdır; kuvvetlendiğinde bedenin gücü onu def eder. Vücuttaki süresi uzadıkça, kötülüğü çoğalır.† Püskürmek için harekete geçtiğinde, onunla birlikte büyük bir akut ateş ortaya çıkar. Bunu hezeyan ve uykusuzluk izleyebilir.‡ Çiçek ve kızamık arasındaki fark, çiçeğin hılının kalın, kızamığın hılının ince ve kuru olmasıdır.§*

*Tabipler, hastalığa neden olan hılın vücudun içine geri dönmesinden** korkarak çiçek hastasına müshil içirilmesini yasakladılar; sirkeli ve sirkersiz mercimek hariç, etten ve bütün gıdalardan uzak durulmasını emrettiler;†† bu konuda ortaya konan şey onların görüşleridir.†† Bana gelince, çiçek hastasının marulu sirke ile yemesine, acur ve salatalık özünü yemesine, arpa suyunu ve kaynak suyuyla birlikte az tuzlu arpa kavutunu yudumlamasına izin veriyorum.§§ Çiçek hastasına salatalığın öz suyunu içirebilirim*** ve iyice pişene kadar kaynatılmış olan kabak yedirebilirim.††† Çiçek hastasını karpuzla besledim.††† Bu konuda hepsini yararlı buldum. Tatlının değişmesi korkusuyla, diğerlerinde olduğu gibi, herhangi bir çiçek hastasının karpuz şarabı içmesi asla mümkün değildir.§§§*

Çiçeğin sıklıkla göze ya da gözlere doğru püskürdüğünü ve bunun gözün bozulma sebebi olduğunu bilmelisin. Bu yüzden gözlere, bir okkasının içerisine iki dirhem ufalanmış sumak yatırılmış olan gül

* Paravicius: “Bu hastalıkların kaynağı bozuk kandır ve embriyonun anne rahminde göbek bağı aracılığıyla beslendiği ve büyüdüğü kötü adet kanıdır.” Capualı John: “Bunların nedeni yenidoğanın embriyo iken anne rahminde beslendiği kötü kanıdır.”

† Paravicius: “Ancak doğum sonrası yenidoğan güçlenmeye ve tabiatı kuvvetlenip güçlenmeye başladığında, bu kötü ve bozuk hılta dışarı atar.” Capualı John'un çevirisi Arapça metne yakındır.

‡ Capualı John çevirisi uyumlu iken Paravicius çevirisinde uykusuzluktan bahsedilmemektedir.

§ Her iki Latince çeviri de genel olarak Arapça aslı ile uyumludur. Öte yandan Capualı John daha önce “variola” sözcüğünü kullanmışken, bu cümlede çiçek hastalığını karşılamak için “zizulia” sözcüğünü kullanmıştır.

** Capualı John'un Latince çevirisi genel olarak Arapça ile uyumludur. Paravicius çevirisinde ise “[...] hıltlar geri dönmeyin ve zehirli bir yapıya dönüşmesinler diye...” denilmektedir.

†† Capualı John'un Latince çevirisi Arapça ile uyumludur. Ancak Paravicius çevirisinde “etleri ve buna benzer diğer besinleri vermeyi de yasakladılar. Ama bu hastalıkta bir biçimde sirkede pişirilmiş mercimek verilmesini buyurdular” denilmektedir.

†† Bu cümle her iki Latince çeviride de yer almamaktadır.

§§ Capualı John'un Latince çevirisinde “marulu sirke ile yemesine” ifadesi yoktur, yerine “sirkeyle birlikte ya da tek başına ptisan, karpuz çekirdekleri, ptisan ve bir miktar tuzla birlikte arpa kavutu” denilmektedir. Paravicius çevirisi: “Oysa ben onlarla birlikte sirke içinde pişmiş marul, karpuz ve kavun çekirdekleri, içmek için arpa suyu ve karpuz suyu [...]”

*** Her iki Latince metinde de bu ifade yoktur.

††† Paravicius: “onlara yiyecek olarak iyi pişmiş kabak ver.” Capualı John: “İyi pişmiş kabaklarla besleyebilirim.”

††† Capualı John çevirisinde “karpuz” yerine “kabak” denilmektedir. Paravicius çevirisinde ise bu cümle yoktur.

§§§ Capualı John'un Latince çevirisi genel olarak Arapça ile uyumludur. Paravicius: “Tatlı olmaları nedeniyle safraya dönüşmelerinden korkarak asla onlara herhangi bir tatlı şurup vermek istemedim.”

suyunu her gün tekrar tekrar damlatmalısın. Bunu yaptığım herkes, Allah'ın övgüsü ve kudretiyle güvende oldu ve başına kötü bir şey gelmedi. Benzer şekilde, çiçek hastaları arasında tatlılardan ve çiçek hastasına bal ve tuzlu balık yedirmeyi hayal eden çılgın halktan kaçınarak doğru yola uyan herhangi birisini görmedim, ancak akıbeti kötü oldu. Halkın cahilliğinden uzak durana gelince, akıbeti iyi olmuş ve ölümden kurtulmuştur, ancak, kaçınılmaz sonun hükmü ile bazısına, eceli gelmeden onu helak eden, korku, şiddetli hastalık ve azap isabet etmiştir.† Ben, hastalığıma merhamet edilmesi sebebiyle bal yedirilen kişilerden biriyim.‡ Babam, Allah ona rahmet etsin, yanımda olmadığı için, büyüklerim, Allah onlara rahmet etsin, insanlara durumumu sordular.§ Çiçek hastalığına yakalanmıştım ve çok küçüktüm; sonra bana bal yedirdiler. Balı hatırlıyorum ve onun akabinde bana isabet eden şiddetli bir azabı hatırlıyorum. Büyük bir badireden sonra kurtuldum.*

*Çiçekte, kabarcığı, içinde baskılayıcı olan şeylerle, iliklere, yani buzağı ve ceylan yavrusunun kemiklerinin iliklerine benzeyen şeylerle yağlamaktan kaçınılmalıdır.***

Kızamığa gelince, onun sebebi insanın karnında beslendiği annenin biraz kuru olan ince kötü kanıdır. Kızamıkta bütün tatlılardan ve etlerden kaçınılmalıdır. Kızamık hastasına, çiçek hastasının tedavisinde bahsettiğim şeylerle tedbir alınmalıdır ve bahsedilen kemiklerin ilikleri dışında herhangi bir şeyle yağlamaya girişilmemelidir.” 17,pp:338-40;18,pp:370-1

Tartışma

İbn Zühr'un çiçeğin kalın *hılt*, kızamığın ise ince ve kuru olan *hılt* sebebi ile olduğunu bildirerek dönemin egemen olan tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisi ilkeleri bağlamında her iki hastalığın etiyojisini açıkladığı görülmekte, bununla birlikte hastalığa neden olan *hılt*lara ilişkin olarak, öncüllerinde gördüğümüz şekilde hangi *hılt*ın hangi hastalığa yol açtığı konusunda ayrıntılı bir açıklama vermediği fark edilmektedir. Günümüzde her iki hastalıkla ilgili olarak “bulaşıcılık” ve “salgın” kavramları ile ilişkilendirdiğimiz durumu da “hiç kimsenin çiçek ve kızamıktan kaçamayacağı” yargısı ile açıklamaya çalıştığı, bunu da çocuğun kanında bulunan “hoş olmayan kötü kan” ya da bir başka deyişle “çocuğun annesinin karnındayken beslendiği adet kanı” olduğu savı ile gerekçelendirdiği görülmektedir. Bu açıklamanın 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Tıbbiyye* adlı eserinde yer alan açıklamalarla²¹ benzerlik gösterdiği görülmekle birlikte, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin açıklamalarında bulunan ve bu durumu ortaya çıkaran içsel ya da dışsal nedenlerden bahsetmediği fark edilmektedir. Moore²² da *The History of the Smallpox* adlı eserinde, çiçek hastalığı

* Her iki Latince metinde de “Tanrının yardımıyla” denilmektedir.

† Capualı John çevirisi genel olarak Arapça metin ile benzer şekilde ilerlerken, Paravicius çevirisinin farklılaştığı görülmektedir: “Bu hastaları yönetmeyi iyi bilen pek az kişi vardır. Çünkü hastalara tatlı verirler. Bu cahil halkın düşündüğüdür. Ayrıca kızamık ve çiçek hastalıklarında hastaların sağlığı için bal ve tuzlu balık tavsiye ederler. Ben o zaman hastaların ölmemesinin çok şaşırtıcı olduğunu söylüyorum. Genel olarak diyorum ki, cahil halktan tavsiye alanların ve ölümden kurtulanların vakitlerinin henüz dolmamış olmasından ve sonlarının gelmemiş olmasından başka bir nedeni kesinlikle yoktur. Çünkü darlık, zahmet, hastalığın artması ve güçlenmesi nedeniyle şüphesiz helak olmaları gerekirdi.” Capualı John'un Latince çevirisi: “Ben çiçek hastalarında tatlılardan ve halkın bal ve tuzlu balık gibi vermeye alışık olduğu şeylerden kaçınarak doğru yolu tutan birini hiç görmedim. Sonucunda sağlığa zarar verdi.”

‡ Paravicius: “Ben bu hataya düşen kişilerden biriydim.”

§ Bu cümle Capualı John çevirisinde yoktur. Paravicius çevirisi ise şöyledir: “Küçükken çiçek hastalığına yakalandım. Babam yanımda olmadığı için bazılarının tavsiyesiyle bal aldım. Yakalandığım hastalığın darlığından, azabından ve kuvvetinden kurtulmuş olmam şaşırtıcıydı. Ancak her zaman hayatım boyunca bal ile ilgili bunu hatırladım.”

** Her iki Latince metinde, “kabarcığı baskılayıcı şeyler” ifadesi geçmemekte, bunun yerine “sığır ve geyik kemiklerinin ilikleriyle yağlanmasının çok daha iyi olduğu” belirtilmektedir.

hakkındaki açıklamalarını değerlendirdiği bölümde, İbn Zuhr'un İshak el-İsrāilî'nin teorisini ve pratiğini kopyalamış olduğunu bildirmektedir.*

İbn Zuhr'un çiçek ve kızamığın semptomları hakkında yine öncüllerinde görülenlerden^{1,21,23,24} farklı olarak oldukça az sayıda semptom verdiği fark edilmektedir. Çiçek ve kızamık hastalığının tedavisi konusunda ise dönemin hem hekimlerinin hem de halkın uygulamalarını eleştirmekte, kendi önerilerini sunduktan sonra da özellikle kendi yaşamış olduğu bir deneyimi aktarmaktadır. Bu deneyiminde küçükken, babasının yokluğunda, çiçek hastalığı geçirdiği sırada büyükleri tarafından kendisine bal yedirilmesi sonucu yaşadığı sıkıntıları bildirmekte, ama sonuçta bu badireden kurtulduğunu yazmaktadır. Azar'ın²⁵ da *Kitābu't-Teysir*'in "İbn Zuhr'un babası ve hocası Ebū'l-'Alā'nın kanatları altında henüz ergenlik çağındayken yaşadığı tıbbi deneyimleri anlatan dağınık anekdotlar ve hikayeler" içerdiğini bildirdiği ve bu konuda örnekler verdiği makalesinde, İbn Zuhr'un çocukluğunda geçirdiği çiçek hastalığı ile ilgili bu anısına da yer verdiği görülmektedir. Moore'un²² İbn Zuhr'un balla ilgili deneyimi hakkındaki değerlendirmesinde de şu iddiaları sürdürdüğü görülmektedir:

"(...) Bala karşı ifade ettiği olağanüstü tiksinti muhtemelen Rāzī'den ödünç alınmıştır: Çiçek hastalığının sözde nedeni olan şarap fermantasyonuna katkıda bulunduğu için balı ve tüm tatlıları yasaklayan kişi."^{22,pp:144-5,†}

Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe*'si gözden geçirildiğinde de Moore'un işaret etmiş olduğu bilgiyle örtüşen şu açıklamalarla karşılaşmaktadır:

"(...) Çiçek, kanın çürümesi ve kaynaması sırasında, kandan buharların fazlasının şişmesi ve çocukların sıraya benzeyen kanının gençlerin olgunlaşmış şaraba benzeyen kanına dönüşmesi nedeniyle ortaya çıkar ve çiçeğin kendisi, bu sırada sıraya çıkan kaynama ve hisirtiyaya benzer, bu nedenle çocuklar, özellikle erkekler, bu hastalığa yakalanmaktan nadiren kurtulurlar (...)"^{26,p:14,‡}

"Çiçeğe yatkın vücutlar (...) özellikle hurma, bal, incir, üzüm ve kalın lapalar ve ballı çörekler gibi kalın ve yoğun olan tatlı çeşitleri ve çok miktardaki şarap ve süt gibi tatlı şeylere çok düşkün olanlardır."^{26,p:17,§}

"(...) Yeni sağılmış sütte, şaraptan, hurmalardan, baldan ve tatlıların hepsinden sakınsınlar (...)"^{26,pp:24-5,**}

İbn Zuhr kızamık hastalığı ile çiçek hastalığında alınacak tedbirlerin aynı olduğunu vurgulamakla birlikte, sürülecek ilaçlar konusunda çiçekte önermediği tedaviyi kızamık için önererek farklı bir öneride bulunmaktadır. Eserlerinde yer alan bilgilerle karşılaştırıldığında, çiçeğin gözde çıkması ve sorun yaratacak olması sebebiyle göze sürülecek ilacın içeriği ve etkinliği konusunda İbn Zuhr'un öncülleriyle^{1,21,23,24} hemen hemen aynı fikirde olduğunu söylemek mümkün görünürken, öncüllerinin eserlerinde yer alan diğer ayrıntılı tedavi önerilerine^{1,21,23,24} kendi eserinde yer vermediği fark edilmektedir.

* "But with regard to Small Pox, which was then a common disease in that country, he added nothing; but has chiefly copied the theory and practice of Isaac; (...)"^{22,p:144}

† "(...) yet the extraordinary aversion which he expresses for honey was probably borrowed from Rhases: who prohibited honey, and all sweets, as contributing to vinous fermentation, his supposed cause of Small Pox."^{22,pp:144-5}

‡ «(...) ويكُونُ الجدري عند عفونة الدم وغلِيَانِهِ لينفش عنه فضول الابخرة وينقلب من دم الطفولية المشبه العصارات الرطبة الى دم الشباب المشبه الشراب النضيج ويشبه الجدري نفسه الغليان والنشيش الحادثين في العصارات في ذلك الوقت ومن اجل ذلك لا يكاد يسلم منه الصبيان وخاصةً الذكورة»^{26,p:14} «(...)

§ «الابدان المستعدة للجدري هي (...) المستكثرة من الاشياء الحلوّة ولا سيما التمر والعسل والتين والعنب وصنوف الحلواء التي معها غلظ ومتانة كالعصايد والفالودجات وكثرة النيل من الشراب واللبن.»^{26,p:17}

** «(...) ويحذروا اللبن الحليب والشراب والتمر والعسل والحلويات بالجملة (...)»^{26,pp:24-5}

Latince çeviriler ile ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında Capualı John'un çeviri metninin gerek cümle yapısı gerek sözcükler bakımından Arapça aslı ile daha uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak çalışma içindeki dipnotlarda açıklandığı üzere yine de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Paravicus çevirisinin ise yine dipnotlarda gösterildiği üzere, Arapça aslından zaman zaman oldukça ayrıldığı ve asıl metinde ifade edileni yorumlayarak aktardığı görülmektedir.

Sonuç olarak İbn Zuhr'un çiçek ve kızamık hakkında verdiği bilgilerin dönemin yerleşik tıbbi paradigması humoral patoloji teorisiyle uyumlu olduğu görülürken, İbn Zuhr'un bu konuda, öncüllerinin eserlerinde yer alan bilgileri alıntılardan ya da tekrarlamaktan daha çok kişisel deneyimlerini ve tedavi önerilerini ön plana çıkardığı ve sunduğu görülmektedir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Ahmet Aciduman: Fikir, tasarım, denetleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Çağatay Aşkit: Fikir, tasarım, denetleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Aciduman A, Aşkit Ç. Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "çiçek ve kızamık" üzerine: Çeviri Dönemi. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2023;13(3):576-591.
2. Meyerhof M. Science and Medicine. In: Arnold T, Guillaume A, editors. The Legacy of Islam. Oxford: At the Clerandon Press; 1931. pp:311-54.
3. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and Edited by Krumbhaar EB. 2nd ed. Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1958.
4. Azar H. The Sage of Seville: Ibn Zuhr, His Time, and His Medical Legacy. Cairo: The American University in Cairo Press; 2008.
5. Sarton G. Introduction to the History of Science, From Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon. Reprinted. Vol.2, Part 2. Baltimore: Published for the Carnegie Institution of Washington by The Williams & Wilkins Company; 1962.
6. Anees MA. Ibn Zuhr. In: Selin H (ed). Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures. Vol. 1. New York: Springer; 2008. pp:1125-6.
7. Colin G. Avenzoar Sa Vie & Ses Oeuvres. Paris: Ernest Leroux; 191.
8. Ullmann M. Islamic Medicine. Edinburgh: Edinburgh University Press; 1978.
9. Moir DM. Outlines of the Ancient History of Medicine. Edinburgh, London: William Blackwood, T. Cadell; 1831.
10. Yiğit İ. Murâbitlar. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2020. pp:152-155.
11. Arnaldez R. Ibn Zuhr. In: Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J (eds). Encyclopaedia of Islam, New Edition. Vol. 3. Leiden: E.J. Brill; 1971. pp:976-9.
12. Özdemir M. Muvahhidler. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2020. pp:410412.
13. Neuburger M. History of Medicine, in Two Volumes. Translated by Playfair E. Vol. 1. London: Henry Frowde, Hodder & Stoughton, Oxford University Press; 1910. pp:371-2.
14. Hamilton W. The History of Medicine, Surgery, and Anatomy, From the Creation of the World, to the Commencement of the Nineteenth Century, in Two Volumes. Vol. 1. London: Henry Colburn and Richard Bentley; 1831. pp:256-8.
15. Steinschneider M. Die Hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Berlin: Kommissionsverlag des Bibliographischen Bureaus; 1893.
16. Thorndike L. Paravicus: A misprint, not a translator. Isis 1936;26:33-36.
17. Abū Marwān Abd al-Malik b. Zuhr (Avenzoar). Kitāb al-Taysir fi al-Mudawāt wa al-Tadbir. Edited by Mişayl Hürī (Michel Khouri). The first edition. Dimashq, Sūriya [Damascus, Syria], 1403/1983.
18. Abū Marwān 'Abd al-Malik Ibn Zuhr. Kitāb al-Taysir fi al-Mudawāt wa al-Tadbir. Edited by Muḥammad b. 'Abd Allah al-Rūdānī. Rabat: Maṭbū'at Akādamiyyat al-Mamlakat al-Maghribiyya; 1991.
19. Abhomeron Abinzoar. Librum Theysir. In: Colliget Aver. Explicit colliget Averroys correctus atque emendatus per excellentem artium et medicinae doctorem magistrum Hieronymum Surianum...Venetiis: Octaviani Scoti Civis Modoetiensis ac sociorum; 1530:2r-44v.

20. Avenzohar / Avenzoar (Albumeron / Abou Merwan / Abumeron). Teisir. Trans. Capoue, Jean de, [Manuscript Online] Available at: https://archive.org/details/BIUSante_ms05119/page/n33 [Access date: 22.10.2019], Paris, Bibliothèque interuniversitaire de santé, MS 5119.
21. Acıduman A. Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde "Çiçek ve Kızamık" Üzerine-Altın Çağ-I: *Kāmilu's-Şinā'ati't-Tıbbiyye*. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2024;14(1):68-89.
22. Moore J. The History of the Smallpox. London: Printed for Longman, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row; 1815.
23. Abū Becr Mohammed Ibn Zacaríá Ar-Rází (Commonly Called Rhazes). A Treatise on the Small-Pox and Measles. Translated from the Original Arabic by William Alexander Greenhill. London: Printed for the Sydenham Society; 1848.
24. İbn-i Sînâ. El-Kānûn fi't-Tıbb. Dördüncü Kitap. Çeviren: Kâhya E. Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi; 2015.
25. Azar HA. When I was young ... Excerpts from Ibn Zuhr (Avenzoar)'s *Kitab al-Taysir*. JISHIM 2002;2:21-26.
26. Al-Rāzī, Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā. Kitāb fi al-Jadarī wa al-Ḥaşba. Bayrūt;1872.

Ek-1. İbn Zuhr'un *Kitābu't-Teysir fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr* adlı eserinde "Çiçek ve Kızamık/الحصبة والجدرى" başlıklı bölümün Arapça metni. Rabat'ta 1991 yılında basılan metin temel alınmış, Dimaşk (Şam)'ta 1983 yılında basılan nüsha ile karşılaştırılmış, nüshalardaki farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir.

«الجدرى والحصبة»*

ويحدث الجدرى والحصبة،[†] ويكاد أن لا يفلت إنسان عن هذين،[‡] وسبب ذلك ما يكون في دم الطفل من الدم المذموم الرديء،[§] أعني دم الطمث ما[¶] اغتذى به في جوف^{¶¶} أمه، فعندما يقوى تدفعه قوة البدن، وكلما طالت مدته في البدن زادت رداءته^{¶¶¶}، وإذا^{¶¶¶¶} 17,p:338 تحرك للدفاع تكون^{¶¶¶¶} معه حمى حادة عظيمة، وربما تبع ذلك هذيان وأرق. والفرق بين الجدرى والحصبة أن خلط الجدرى غليظ وخلط الحصبة رقيق يابس.

وقد نهى الأطباء عن أن يسقى المجدور مسهلاً،^{¶¶¶} خوفاً من رجوع الخلط الممرض لباطن البدن، وأمروا، وما أبدع رأيهم في ذلك، أن يجنب^{¶¶¶¶} اللحم وكل غذاء إلا العدس بالخل وحده، وأما أنا فإني أبيع^{¶¶¶¶¶} للمجدور أكل^{¶¶¶¶¶} الخسيات بالخل وقلوب القثاء والخيار وماء الشعير وسويق الشعير القليل المالح حسوا بالماء القراح، وربما سقيته عصارة^{¶¶¶¶¶} الخيار وأطعمته مصلوق^{¶¶¶¶¶} القرع المتناهي النضج، وقد أطعمته^{¶¶¶¶¶} الدلاع واحمدت^{¶¶¶¶¶} فيه^{¶¶¶¶¶} ذلك كله، ولم أتمكن قط واحدا منهم من^{¶¶¶¶¶} شراب الدلاع، فكيف غيره، خوفاً من استحالة الحلو.

ولتعلم أن الجدرى كثيراً ما يندفع إلى العين أو إلى العينين^{¶¶¶¶¶}، فيكون ذلك سبباً لفساد العين، فلذلك يجب أن يقطر في العينين^{¶¶¶¶¶} ماء الورد قد أنقع في أوقية منه درهمان من السماق مرضوضا كل يوم مرارا، وكل من فعلت له ذلك سلم بحمد^{¶¶¶¶¶} الله وقدرته ولم ينله مكروه، كما أني لم أر أحدا التزم الطريق الصواب من^{¶¶¶¶¶} 18,p:370 المجدورين في تجنب الحلاوات وما يتخيله مجانين العوام من إطعام المجدور العسل والحوت المملوح إلا حَبِثت عاقبته.

وأما من سلم^{¶¶¶¶¶} من جهال العوام، فمن حسنت^{¶¶¶¶¶} 17,p:339 عاقبته وأفلت من الهلاك^{¶¶¶¶¶} فبحكم الأجل المحتوم، غير أنه أصابه من الهول وشدة المرض والعذاب^{¶¶¶¶¶} ما كان يهلكه بعضه لولا أجله.

* Dimaşk 1983 edisyonunda bu başlık yoktur.

† Dimaşk 1983 edisyonunda bu cümle "وَيَحْدُثُ الْجُدْرِيَّ وَالْحَصْبَةَ" şeklinde yazılmış olup, başlık olarak yer almaktadır.

‡ Dimaşk 1983 edisyonunda bu cümle şöyle yazılıdır: "ويكاد ألا يفلت إنسان منهما".

§ Dimaşk 1983 edisyonunda "الرديء" yoktur.

** Dimaşk 1983 edisyonunda "دم الطمث الرديء، مما" olarak yazılıdır.

†† Dimaşk 1983 edisyonunda "جوف" yerine "بطن" yazılıdır.

‡‡ Dimaşk 1983 edisyonunda "(زادت رداءته)" şeklinde parantez içinde yazılıdır.

§§ Dimaşk 1983 edisyonunda "يكون" yerine "تكون" yazılıdır.

¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "(عن أن يسقى المجدور مسهلاً)" şeklinde parantez içinde yazılıdır.

¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "يُتجنب" olarak yazılıdır.

¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "فإني أبيع" yerine "فأبيع" yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "أكل" yoktur.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "ماء" yerine "عصارة" yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "مصلوق" olarak yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "(في ذلك)" şeklinde parantez içinde yer alan bu kelimeler Rabat 1991 edisyonunda yoktur.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "وأحمدت" olarak yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "فيه" yoktur.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "من شرب" olarak yer almaktadır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda bu cümle şöyle yazılıdır: "ولتعلم أن الجدرى كثيراً ما يندفع منه شيء إلى (العين) أو العينين"

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "عيني المجدور" olarak yer almaktadır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "بحول" olarak yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "سلم" yerine "سمع" yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "(وأفلت من الهلاك)" şeklinde parantez içinde yazılıdır.

¶¶¶¶¶ Dimaşk 1983 edisyonunda "(والعذاب)" şeklinde parantez içinde yazılıdır.

وأنا ممن أطعم* العسل بسبب الإشفاق علي† من مرضي، سأل عجائزي رحمهن الله في أمري عواما‡ لكون أبي رحمه الله غائبا عني،§ وقد جدرت وأنا صغير جدا، فأطعمت عسلا، وأذكر العسل وأذكر ما أصابني بعقبه من العذاب الشديد، وتخلصت** بعد أمر عظيم، ويجب أن يتجنب في الجدري أن يدهن الحب بما فيه ارداع وأشبه†† مالها المخاخ‡‡ أعني مخاخ عظام العجول والأخشاف.

وأما الحصبة§§ فإن سببها يابس قليل هو من لطيف رديء*** دم الأم الذي اغتذى††† به الإنسان في الجوف، ويجب أن يتجنب فيه الحلوات كلها واللحوم، وأن يُدبّر المحسوب بما ذكرته في علاج المجذور، ولا يتعرض لأن‡‡‡ يدهن بشيء إلا بمخاخ العظام المذكورة. «17,p:340;18,p:371»

* Dımaşk 1983 edisyonunda "أطعمت" olarak yazılıdır.

† Dımaşk 1983 edisyonunda "علي" yoktur.

‡ Dımaşk 1983 edisyonunda "عوام" olarak yazılıdır.

§ Dımaşk 1983 edisyonunda "لكون أبي عني غائبا" olarak yazılıdır.

** Dımaşk 1983 edisyonunda "من بعد" olarak yazılıdır.

†† Dımaşk 1983 edisyonunda "وأشبهه" olarak yazılıdır "و" yoktur.

‡‡ Dımaşk 1983 edisyonunda "(المخاخ)" olarak parantez içinde yazılıdır.

§§ Dımaşk 1983 edisyonunda "وأما الحصبة" şeklinde başlık olarak yer almaktadır.

*** Dımaşk 1983 edisyonunda "(ردئ)" olarak parantez içinde yazılıdır.

††† Dımaşk 1983 edisyonunda "قد اغتذى" olarak yazılıdır.

‡‡‡ Dımaşk 1983 edisyonunda "أن" olarak yazılıdır.